

νομική συγκυρία, τέτοια που δεν θα μπορούσε να προκαλέσει μια εξωτερική οικονομική κρίση όπως αυτή του 1848 ή μια εσωτερική όπως αυτή των αρχών της δεκαετίας του '40. Τα αποτελέσματά της θα γίνουν αισθητά σε όλους τους χώρους: την οικονομία, την κοινωνία, την πολιτική, τις διεθνείς σχέσεις.

Σε σύγκριση με το παρελθόν, οι αλληπάλληλες κρίσεις της δεκαετίας του '50 θα λάβουν χώρα σε ένα τελείως διαφορετικό πλαίσιο της ελληνικής οικονομίας. Ακριβώς στα μέσα του 19ου αιώνα η σταφίδα θα παύσει πλέον να αποτελεί ένα από τα σημαντικά, δίπλα στα άλλα, εξαγωγικά προϊόντα της χώρας, και θα γίνει το υπ' αριθμόν ένα εξαγωγικό είδος. Σύμφωνα με τον Πίνακα 5.1, η σταφίδα έχει φτάσει στο σημείο να καλύπτει το 50% περίπου της αξίας των ελληνικών εξαγωγών ήδη από το 1849, ενώ αυτό το ποσοστό θα ανέβει στο 60% το 1851. Το μονοεξαγωγικό μοντέλο της ελληνικής οικονομίας, που μοιραία θα συντηρήσει την υπανάπτυξη της χώρας τις επόμενες δεκαετίες, έχει ήδη εμφανιστεί.

Στο επίπεδο των εσωτερικών, οικονομικών και κοινωνικών συσχετισμών δύναμης και εξουσίας, η σημασία της παραγωγής και εξαγωγής σταφίδας θα είναι περιορισμένη ακόμη αυτή τη δεκαετία. Το μεγαλύτερο μέρος των αγροτών συνεχίζει να ασχολείται με την καλλιέργεια δημητριακών στη βάση της αυτοκατανάλωσης. Στο επίπεδο όμως των αναπτυξιακών μηχανισμών που διαμορφώνονται καθώς και της εξωτερικής πολιτικής, η παραγωγή της σταφίδας θα αποτελέσει επίκεντρο σοβαρότατου προβληματισμού στο εσωτερικό και το εξωτερικό της χώρας. Η εξαγωγή σταφίδας θα καθορίζει και θα συμπαρασύρει πλέον στην πορεία της το σύνολο των ελληνικών εξαγωγών, κάτι που δεν γινόταν πριν, όπως διαπιστώσαμε, στην κρίση 1837-1838. Θα εξελιχθεί μάλιστα σε αποκλειστική πηγή εφοδιασμού της χώρας και της κυβέρνησης με τον απαραίτητο για τις εισαγωγές και τα δάνεια χρυσό.

Η πρώτη σταφιδική κρίση υπερπαραγωγής θα εκδηλωθεί το 1851. Με αφορμή αυτή την κρίση, θα εμφανιστούν σε μικρογραφία όλα τα τυπικά χαρακτηριστικά της σταφιδοπαραγωγής, δηλαδή τα μειονεκτήματα και πλεονεκτήματα του μονοεξαγωγικού μοντέλου, οι τάσεις εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής, οι αντιδράσεις της κοινωνίας κλπ., χαρακτηριστικά που θα ολοκληρωθούν στις ύστερες

σταφιδικές κρίσεις μέχρι το τέλος του αιώνα. Η φυλλοξήρα, η καταστροφή της σταφιδοπαραγωγής και η μείωση της εξαγωγής σταφίδας που ακολουθούν ως το 1856 έχουν οδηγήσει, δυστυχώς, την έρευνα σε μια υποτίμηση της σύντομης αυτής περιόδου υπερπαραγωγής των ετών 1849-1851. Τούτο πρέπει να οφείλεται μάλλον στη μεγάλη αστάθεια που εμφανίζει ακόμη η συμμετοχή της σταφίδας στο σύνολο των εξαγωγών. Η Χρ. Αγριαντώνη λ.χ. υποστηρίζει ότι, μόλις στα 1870-1874, οι εξαγωγές σταφίδας ξεπέρασαν το 50% των συνολικών εξαγωγών¹. Παρ' όλη τη σχετικότητα που διαθέτουν οι αριθμοί και χωρίς να υπερτιμάμε το χαμηλό ακόμη ειδικό βάρος της σταφιδοκαλλιέργειας στη γεωργική παραγωγή αυτά τα χρόνια, τέτοιες αντιλήψεις αδικούν μια ολόκληρη περίοδο, μέσα στην οποία συσσωρεύονται και εκδηλώνονται — με ωθήσεις βέβαια και υποχωρήσεις — οι δυνάμεις που τροφοδοτούν το μονοεξαγωγικό, γεωργικό μοντέλο ανάπτυξης. Η σύντομη διάρκεια αυτών των πρώτων κρίσεων υπερπαραγωγής — η δεύτερη πρέπει να τοποθετείται στα 1856-1857 — όταν η συμμετοχή της σταφίδας στις εξαγωγές θα ξεπεράσει πάλι το 50%, δεν αποτελεί ουσιαστικό λόγο υποτίμησης αυτών των φάσεων· το αντίθετο μάλλον. Αυτές οι μεταπτώσεις αναδεικνύουν με μεγαλύτερη σαφήνεια το μηχανισμό του μονοεξαγωγικού τύπου ανάπτυξης, δηλαδή την περιοδική έκρηξη των σταφιδοεξαγωγών, που επηρεάζεται από εσωτερικούς και εξωτερικούς κυκλικούς παράγοντες (διάρκειας εμφύτευσης, κρίσεις στην Ευρώπη κλπ.). Η σταθεροποίηση του ποσοστού των εξαγωγών σταφίδας πάνω από το 50% των συνολικών, τη δεκαετία του '70 θα σημάνει την ωρίμανση αυτού του μοντέλου και το πέρασμά του στη φάση της πλήρους κυριαρχίας του στην ελληνική οικονομία και κοινωνία.

5.1 Η εξέλιξη και οι αιτίες της κρίσης

Με διαφορετικές μορφές και διαφορετική ένταση γνώρισαν την κρίση οι διάφοροι χώροι της οικονομίας. Αλλά και μέσα στο πλαί-

1. Βλ. Χρ. Αγριαντώνη, *ό.π.*, σελ. 62.

σιο ενός τομέα, όπως λ.χ. του αγροτικού, παρατηρούνται διαφοροποιήσεις στην κίνηση των διαφόρων προϊόντων. Εσωτερικές και εξωτερικές αιτίες επηρέασαν το συγχρονισμό των κρίσεων, έτσι ώστε η όξυνση ή η έξοδος από την κρίση κλπ. να μη συμπέσουν χρονικά για όλους τους τομείς της ελληνικής οικονομίας. Αυτός είναι και ο λόγος που επιχειρούμε στη συνέχεια την κατά τομέα και όχι συνολική αποτύπωση της εξέλιξης της κρίσης.

5.1.1 Η κρίση στον αγροτικό χώρο

Στις αρχές του 1853 ο Αιών έγγραφει:

«Ο δριμύς χειμών του 1850, ή σιτοδεία του 1851 καί ή καταστροφή τῆς σταφίδος τό 1852, ἰδοῦ τά αἴτια τῆς παρά πᾶν ἄλλο βεβαιότερας δυστυχοῦς καταστάσεως ἡμῶν.»²

ΠΙΝΑΚΑΣ 5.1

*Ποσοστιαία συμμετοχή της αξίας της σταφίδας
στις ελληνικές εξαγωγές (1838-1858)*

Έτος	%	Έτος	%	Έτος	%
1838	31,4	1849	48,8	1853-6	— ¹
1839	36,4	1851	59,9	1857	55,3
1845	31,8	1852	26,9	1858	47,1

1. Απουσία στοιχείων.

Πηγή: Παράρτημα, πίνακας V-1.

Τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1857, η Αθηνά, επιχειρώντας ένα γενικότερο απολογισμό του μεγαλύτερου μέρους της δεκαετίας του '50, σημειώνει:

«Κατά τά 1852, 1853, 1854 καί 1855 αἱ πρόσοδοι τῆς Ἑλλάδος ἦσαν

2. Βλ. Αιών, 14.1.1853, κύριο άρθρο με τίτλο «Τα Οικονομικά».

τόσο δυστυχείς ώστε πολλοί γέροντες δέν ένθυμούνται τήν άκαρπίαν και δυστυχίαν τών έτών εκείνων, διότι όχι μόνον ύπήρξε σιτοδεία μεγίστη, αλλά και ή κορινθιακή σταφίς, ή κυρία πηγή τοῦ έθνικοῦ πλούτου, και αί ζμπελοί είχαν καταστραφεί όλως διόλου, καθώς και οί έλαιώνες δέν είχαν φέρει διόλου σχεδόν καρπόν, ώστε πολλοί ό,τι και άν είχαν τά έπώλησαν διάνά πορισθοῦν τόν έπιούσιον άρτον. Τό δέ 1856 έτος, μόνον ή Πελοπόννησος έλαβεν από τής κορινθιακής σταφίδος και τών σύκων περίπου 22 εκατομμύρια δραχμών πρόσδοον, τήν όποίαν πώποτε δέν είχαν λάβει. Προσέτι κατά τό ένεστώς έτος, τό 1857, ή εύφορία τών γεννημάτων και άλλων πολλών προϊόντων είναι σπανία.»³

Σ' αυτές τις δύο περικοπές συνοψίζεται η γενικότερη κατάσταση του αγροτικού χώρου στην Ελλάδα μεταξύ 1850 και 1857. Όπως φαίνεται, δύο θεωρούνται οι σημαντικότερες αιτίες που διαμόρφωσαν την άσχημη αγροτική συγκυρία: η σιτοδεία και η φυλλοξήρα της σταφίδας. Στην εξέταση αυτών θα προχωρήσουμε αμέσως παρακάτω.

5.1.1.1 Η σιτοδεία

Τα διαθέσιμα στοιχεία της δεκαετίας του '50, αν και πολλές φορές αντιφατικά, επιτρέπουν μια καλύτερη προσέγγιση στο θέμα των αγροτικών κρίσεων απ' ό,τι τις προηγούμενες περιόδους. Αυτή η διαπίστωση δεν απομακρύνει βέβαια ούτε στο ελάχιστο τον κίνδυνο να παραπλανηθεί κανείς από μονομερείς και αποκλειστικούς προσανατολισμούς σε ορισμένα μόνο στοιχεία.

Ένας τέτοιος ορατός κίνδυνος προκύπτει λ.χ. από την υπερβολική εμπιστοσύνη που θα έδειχνε κανείς στις τιμές πώλησης των εγχώριων δημητριακών⁴. Εάν επιχειρούσε κανείς να ερμηνεύσει

3. Βλ. *Αθηνά*, 7.7.1857.

4. Έννοούμε τις μέσες τιμές που δίδονται από τον Μανσόλα ή αυτές που σχηματίσαμε με βάση τα πρωτόκολλα και οι οποίες δεν διαφέρουν πολύ από του πρώτου. Μια τέτοια υπερβολική εμπιστοσύνη φαίνεται να συναντάμε στον Π. Πετράκη, *ό.π.*, σελ. 38-40 (Διάγραμμα 1-3), όπου η ισοπέδωση της καμπύλης των τιμών των σιτηρών στην Ελλάδα τα χρόνια 1848-1853 κηρύσσεται βιαστικά παράλληλη με αυτή που ισχύει στη Γαλλία, ενώ και από το ίδιο το Διάγραμμα

απλοϊκά τη γεωργική συγκυρία με βάση τις τιμές στο Διάγραμμα 5.1, είναι σίγουρο ότι θα έφτανε σε λανθασμένα συμπεράσματα, γιατί αυτά συγκρούονται με την πραγματικότητα και με την κοινή συνείδηση της εποχής. Το Διάγραμμα 5.1 δίνει μια φαινομενική μόνο απεικόνιση της συγκυρίας των σιτηρών. Αυτή διακρίνεται σε δύο φάσεις: Η πρώτη, μεταξύ των ετών 1849 και 1853, χαρακτηρίζεται από πολύ χαμηλές τιμές πώλησης του σίτου, που κυμαίνονται μεταξύ 5,70 και 5,50 δρχ. το κοιλό. Στη δεύτερη φάση των ετών 1854-1856 η μέση τιμή του εγχώριου σίτου ξεπερνά τα παραπάνω όρια και φτάνει στις 10 δρχ. το κοιλό. Σύμφωνα επομένως με την καμπύλη του Διαγράμματος, καθώς και με την τυπολογία των αγροτικών κρίσεων που αναλύσαμε ως τώρα, η πρώτη φάση θα πρέπει να αντιπροσωπεύει μια καθεαυτή αγροτική κρίση, μια κρίση αφθονίας, ενώ η δεύτερη μια κρίση έλλειψης. Τυπικά τουλάχιστον, κάπως έτσι πρέπει να έχουν τα πράγματα.

Η πραγματικότητα όμως παρουσιάζεται πολύ διαφορετική από αυτή που δηλώνουν οι τιμές. Φαινόμενα έλλειψης, σιτοδείας και λιμού συναντά κανείς ήδη από το 1851. Τα μελανά χρώματα με τα οποία περιγράφεται στις πηγές της εποχής η συγκυρία στη γεωργία χαρακτηρίζουν την περίοδο που εξετάζουμε συνολικά και όχι μόνο τη δεύτερη φάση της. Αυτή την αντίφαση μεταξύ ποσοτικών στοιχείων (τιμών) και μαρτυρίας στην περιγραφή της συγκυρίας θα προσπαθήσουμε να υπερνικήσουμε με τη χρησιμοποίηση ενός άλλου δείκτη: της κίνησης της συνολικής παραγωγής σιτηρών στη χώρα. Ως βάση υπολογισμού της λαμβάνουμε, όπως και οι σύγχρονοι⁵, τις φορολογικές εισπράξεις των δημητριακών.

Τα διαθέσιμα στοιχεία της φορολογικής προσόδου μπορεί βέβαια να προκαλούν επιφυλάξεις σχετικά με τα απόλυτα μεγέθη, όμως αποδίδουν με μεγάλη προσέγγιση την κίνηση και τις αυξομειώσεις της παραγωγής.

1.3 που επικαλείται, φαίνεται ότι οι διεθνείς τιμές είναι πολύ πιο πεσμένες, πράγμα άλλωστε που επιτρέπει στην Ελλάδα, μέσω των φθηνότερων εισαγωγών σιτηρών, να διατηρεί τις δικές της σε χαμηλά επίπεδα παρά τη σιτοδεία που σημειώνεται αυτά τα χρόνια. Βλ. περισσότερα στη σημ. 7.

5. Βλ. Σ.Α. Σπηλιωτάκης, *Στατιστική της γεωργίας*, Αθήνα 1846, και επίσης Α. Μανσόλας, *ό.π.*, σελ. 62.

Σε αντίθεση με το Διάγραμμα 5.1, στο Διάγραμμα 5.2 απεικονίζεται η κίνηση της αξίας της σιτοπαραγωγής, στην οποία εκφράζεται τόσο ο φυσικός όγκος όσο και οι τιμές των σιτηρών. Επειδή τελικά εκείνο που ενδιαφέρει δεν είναι το απόλυτο ύψος της παραγωγής, αλλά η μεταβολή και η κίνησή της, κρατήσαμε τις διάφορες τιμές της φορολογικής προσόδου χωρίς να τις αναγάγουμε με το συντελεστή του Πίνακα 5.2 στην πιθανή ετήσια παραγωγή. Η καμπύλη (α) εκφράζει την αξία της σιτοπαραγωγής σε τρέχουσες τιμές, ενώ η καμπύλη (β) απεικονίζει την αξία της σε σταθερές τιμές του 1848, που είναι λίγο πολύ κοινές και για τα υπόλοιπα έτη έως το 1853, όπως είδαμε στο πρώτο διάγραμμα.

Από το Διάγραμμα 5.2 προκύπτει καθαρά η παραμορφωτική εικόνα που μας έδωσε το Διάγραμμα 5.1 για την αγροτική συγκυρία. Μέχρι το 1853 οι δύο καμπύλες ταυτίζονται. Και τούτο λόγω της ασήμαντης διακύμανσης των τιμών από έτος σε έτος. Η αξία επομένως της παραγωγής ή της φορολογικής προσόδου επηρεάζεται άμεσα από τον παραγόμενο όγκο. Ο τελευταίος μειώνεται δύο φορές, το 1851 και το 1853.

Μετά το 1853 η αξία της συνολικής παραγωγής σε τρέχουσες τιμές ανεβαίνει ξαφνικά και παραμένει πολύ υψηλά ως το 1857. Αιτία αυτής της κίνησης, με εξαίρεση το τελευταίο έτος, είναι η κατακόρυφη άνοδος των τιμών που διαπιστώσαμε στο Διάγραμμα 5.1. Διότι ο όγκος παραγωγής (καμπύλη β) συνεχίζει να παραμένει καθηλωμένος στα ίδια επίπεδα ως το 1856. Επομένως η έλλειψη δημοτηριακών συνεχίζεται, και μάλιστα εντείνεται μετά το 1853. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τα στοιχεία του Πίνακα 5.2. Ο μέσος ετήσιος όγκος παραγωγής σιτηρών πέφτει τη δεύτερη τετραετία 1853-1856 στα 2,6 εκατ. κοιλιά, από 2,8 που ήταν την τετραετία 1849-1852. Δηλαδή, τη δεύτερη περίοδο η μέση ετήσια παραγωγή είναι χαμηλότερη και η έλλειψη καρπών μεγαλύτερη.

Ερευνώντας επομένως την κίνηση της συνολικής σιτοπαραγωγής μεταξύ 1849 και 1857, διαπιστώνουμε ότι με εξαίρεση τα έτη 1849, 1852 και κυρίως το 1857, τα υπόλοιπα χρόνια διακρίνονται για την πολύ χαμηλή απόδοση και την αποτυχία της συγκομιδής δημοτηριακών που προκάλεσαν οι άσχημες καιρικές συνθήκες⁶. Δεν

6. Για τις πολύ δυσμενείς καιρικές συνθήκες αυτή την περίοδο μας πληροφορούν

θα ήταν λοιπόν πολύ έξω από την πραγματικότητα εκείνος που θα μιλούσε, όπως οι σύγχρονοι, για μια κατάσταση έλλειψης και σιτοδείας που επικρατεί από το 1850 ως το 1856 στην Ελλάδα.

Βέβαια ένα ερώτημα παραμένει αναπάντητο. Στις προηγούμενες θεωρητικές και εμπειρικές αναλύσεις των κρίσεων έλλειψης διαπιστώσαμε ότι η έλλειψη και η σιτοδεία συνοδεύονται από μια υπερβολική, κερδοσκοπική αύξηση των τιμών. Τη δεκαετία του '50 αυτό συμβαίνει μόνο τη δεύτερη περίοδο, δηλαδή μετά το 1853. Αντίθετα, την πρώτη περίοδο, όπως δείχνει και το Διάγραμμα 5.1, οι τιμές παραμένουν αμετάβλητες και καθηλωμένες, σχεδόν στα επίπεδα του εύφουρου έτους 1849.

Πώς εξηγείται αυτό το φαινόμενο; Ο Πίνακας 5.2 είναι αποκαλυπτικός. Όπως και στα 1841-1843, η κακή συγκομιδή και η σιτοδεία αντιμετωπίστηκαν με άφθονες εισαγωγές σιτηρών από την Τουρκία και τη Ρωσία. Στα 1851-1852 έγινε εισαγωγή περισσότερων από 1 εκατ. κοιλών κατ' έτος για να καλυφθεί η έλλειψη στη χώρα. Οι χαμηλές διεθνείς τιμές όμως (συγκρ. Διάγραμμα 6.1 στο τελευταίο κεφάλαιο) επέτρεψαν την καθήλωση και των εσωτερικών τιμών στα χαμηλά επίπεδα που διαπιστώσαμε.

Αντιθέτως, με το ξέσπασμα του Κριμαϊκού Πολέμου, με τις απαγορεύσεις εξαγωγής ρωσικού σίτου καθώς και με τα εμπόδια που έθεσαν στο εμπόριο οι πολεμικές επιχειρήσεις στην Α. Μεσόγειο, τα έτη 1854-1856 η εσωτερική «σπάνις» εκδηλώθηκε πολύ πιο έντονα. Οι ετήσιες εισαγωγές έπεσαν στα 800.000 περίπου κοιλιά και η ύψωση των διεθνών τιμών (βλ. Διάγραμμα 6.2 στο τελευταίο κεφάλαιο) συμπαρέσυρε μαζί της και τις εγχώριες.

Από τη μελέτη της κίνησης της αξίας της σιτοπαραγωγής τη δεκαετία του '50, προκύπτουν σημαντικά συμπεράσματα για τον τρόπο που διαμορφώνεται η συγκυρία στην Ελλάδα με επίκεντρο το σιτάρι. Ουσιαστικά επιβεβαιώνεται τόσο η θεωρητική αφετηρία που θέσαμε στην αρχή της μελέτης όσο και η ανάλυση των προηγούμενων περιόδων.

Η εσωτερική σιτοπαραγωγή μέχρι τη δεκαετία του '60 δεν

οι ετήσιοι Απολογισμοί της ΕΤΕ των ετών 1850, 1851, 1853, ο Αιών, 4.10.1850 και 18.2.1853 και η Αθηνά, 7.7.1857.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5.2
*Παραγωγή και κατανάλωση σιταριού
στην Ελλάδα 1845-1858*

Έτος	1	2	3	4	5
1845	290.000	(2.071.428)	—	—	—
1846	—	—	—	—	—
1847	240.000	(1.714.285)	—	—	—
1848	411.806	(2.941.471)	—	—	—
1849	460.803	(3.291.450)	—	—	—
1850	375.793	(2.684.235)	—	—	—
1851	280.624	(2.004.457)	1.030.863	3.035.320	33,7
1852	480.819	(3.434.421)	1.353.226	4.787.647	28,3
1853	352.910	(2.512.588)	514.575	3.040.163	16,9
1854	380.900	(2.720.714)	890.841	3.611.555	24,6
1855	372.301	(2.659.292)	812.223	3.471.515	23,4
1856	396.647	(2.833.192)	1.096.239	3.929.431	27,9
1857	640.504	(4.713.585)	500.000	5.354.089	9,3
1858	442.059	(2.649.078)	690.247	3.339.797	20,7

Υπόμνημα 1: Ετήσια φορολογική πρόσσδος σίτου σε είδος (κοιλιά)· 2: Πιθανολογούμενη ετήσια παραγωγή σίτου· 3: Εισαγωγή σίτου από το εξωτερικό· 4: Συνολική κατανάλωση σίτου στην Ελλάδα· 5: Ποσοστό σιτικού ελλείμματος στη συνολική κατανάλωση.

Παρατηρήσεις: Τα μόνα διαθέσιμα στοιχεία για την περίοδο είναι της στήλης 1 και 3. Ο υπολογισμός της συνολικής παραγωγής γίνεται στη βάση του συλλογισμού ότι η συνολική φορολογική πρόσσδος, που στο σιτάρι πληρώνεται σε είδος, αντιπροσωπεύει κατά μέσο όρο το 14% της παραγωγής. Και τούτο επειδή μόνο τα 2/3 των καλλιεργούμενων γαιών ήταν ιδιόκτητες και πλήρωναν τη δεκάτη. Το υπόλοιπο 1/3 αντιπροσώπευε εθνικές γαίες οι οποίες πλήρωναν επιπρόσθετα και το φόρο επικαρτίας (+15%). Την αυτή συλλογιστική βάση χρησιμοποιούν οι Α. Μανσόλας, *ό.π.*, σελ. 61 κ.ε. (αν και όχι πάντα με συνέπεια, όπως λ.χ. στη σελ. 63) και η Χρ. Αγριακτώνη, *ό.π.*, σελ. 362.

Πηγή: Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικά...*, *ό.π.*, σελ. 62 κ.ε· *Αιών*, 16.1.1846· *Πρακτικά της Βουλής*, *ό.π.*, Συνεδρίαση 29.9.1847· *Αθηνά*, 13.9.1854.

διακρίνεται από κάποια δυναμικότητα. Είναι πλήρως εξαρτημένη από τις καιρικές συνθήκες. Ένα πολύ εύφορο έτος, όπως το 1857, δίνει περίπου 4,7 εκατ. κοιλιά σιτάρι, ένα πολύ άφορο έτος περιορίζεται στα 2 εκατ., ενώ η μέτρια και συνήθης συγκομιδή δεν θα

πρέπει να δίνει παραπάνω από 2,6-2,7 εκατ. κοιλιά το χρόνο. Το διατροφικό έλλειμμα της χώρας κυμαίνεται από 33% ως 10% και καλύπτεται από τις εισαγωγές. Η μέση και συνήθης εισαγωγή δεν πρέπει να ξεπερνάει το 25% της συνολικής κατανάλωσης σιταριού στη χώρα⁷.

Οι τιμές που διαμορφώνονται στην εσωτερική αγορά είναι συνάρτηση δύο παραγόντων: της εγχώριας προσφοράς αλλά κυρίως της διεθνούς συγκυρίας. Η τελευταία φαίνεται ότι επιδρά λιγότερο μέσα από τις προσφερόμενες και διαθέσιμες ποσότητες και περισσότερο μέσα από το απόλυτο ύψος των διεθνών τιμών με τις οποίες εισάγονται τα σιτηρά. Αυτό προκύπτει λ.χ. από τη σύγκριση των ετών 1851 και 1852, όταν μια εισαγωγή κατά 300.000 υψηλότερη το δεύτερο έτος δεν καταφέρνει να ρίξει τις εγχώριες τιμές που παραμένουν στο επίπεδο του 1851.

Η επίδραση των διεθνών τιμών στη διαμόρφωση της εγχώριας συγκυρίας φαίνεται όμως ότι είναι πολύ μεγαλύτερη απ' ό,τι νομίζει κανείς. Πολλές φορές αναιρεί και τον παράγοντα της εσωτερικής προσφοράς. Συγκρίνοντας τα έτη 1851 και 1856, που η εισαγωγή σιτηρών από το εξωτερικό είναι περίπου η αυτή αλλά εξαιτίας της εσωτερικής παραγωγής το σιτικό έλλειμμα είναι μικρότερο στη δεύτερη περίπτωση απ' ό,τι στην πρώτη, διαπιστώνουμε με έκπληξη ότι η μεγαλύτερη παραγωγή του 1856 έναντι

7. Προβληματικά θα πρέπει να θεωρούνται τα στοιχεία που δίνουν άλλοι συγγραφείς, όπως λ.χ. ο Π. Πετράκης, *ό.π.*, σελ. 38), σχετικά με την κατανάλωση και την εισαγωγή σιτηρών το διάστημα 1849-1858. Η αοριστία των πηγών του δεν επιτρέπει δυστυχώς τον έλεγχο. Μια πρόχειρη όμως σύγκριση με τα στοιχεία του Α. Μανσόλα (*ό.π.*, σελ. 56) ή με τους εμπορικούς πίνακες δείχνει ότι οι υποτιθέμενες εισαγωγές σιτηρών που παραθέτει δεν είναι οι ακριβείς. Η εσωτερική συνολική κατανάλωση σιτηρών εμφανίζεται τρομερά υποβαθμισμένη. Σύμφωνα με τον Α. Μανσόλα, *ό.π.*, σελ. 62, η εσωτερική παραγωγή σιτηρών, τα οποία καταναλώνονται από ανθρώπους, ανέρχονταν το 1857 σε 4,7 και το 1858 σε 2,6 εκατ. κοιλιά.

Στον Πίνακα 1.4, που παραθέτει ο Πετράκης, η εγχώρια κατανάλωση υπολογίζεται στο 1/5 ή 1/4 της πραγματικής εγχώριας παραγωγής. Αν προσθέσουμε τις πραγματικές εισαγωγές (βλ. εδώ Πίνακα 5.1), τότε το ποσοστό που δίδεται είναι ακόμη μικρότερο του πραγματικού. Αλλά και στην περίπτωση αφαίρεσης του αναγκαίου σπόρου (περίπου 20%), πάλι τα στοιχεία του Πετράκη είναι υποβαθμισμένα.

του 1851 δεν μεταφράζεται σε χαμηλότερες τιμές. Αντίθετα οι τελευταίες παραμένουν στα ίδια υψηλά επίπεδα όπως οι διεθνείς (βλ. Διάγραμμα 6.1)⁸. Το συμπέρασμα επομένως που προκύπτει από τα παραπάνω είναι ότι οι διεθνείς τιμές ασκούν καταλυτική επιρροή στις εγχώριες, τις διαμορφώνουν και τις προσδιορίζουν σε αποφασιστικό βαθμό.

Τρία πραγματικά γεγονότα οριοθετούν το πρόβλημα και ερμηνεύουν το φαινόμενο:

α) Το μεγαλύτερο μέρος της πιθανολογούμενης ετήσιας σιτοπαραγωγής αυτά τα χρόνια αποτελεί αντικείμενο αυτοκατανάλωσης από τους αγρότες. Μόνο ένα μικρό μέρος εμπορευματοποιείται, που προέρχεται κυρίως από τις σιτοφόρες περιοχές της Φθιώτιδας, της Αττικής, του Άργους κλπ.

β) Αλλά ακόμη και αυτό το μικρό εμπορευματοποιήσιμο μέρος δύσκολα φτάνει στα κέντρα κατανάλωσης, εξαιτίας της απουσίας δρόμων, συγκοινωνιών και γενικότερα επικοινωνίας μεταξύ των κέντρων παραγωγής και κατανάλωσης. Στην Ελλάδα αυτή την περίοδο επικρατεί μια ιδιόμορφη «δυσάδική» οικονομία, που οφείλεται στην απουσία κάποιας σύνδεσης μεταξύ σιτοφόρων περιοχών και παραλιακών ζωνών, οι οποίες αγοράζουν τις τροφές τους⁹.

8. Πρόβλημα παρουσιάζεται το έτος 1853. Πολύ μικρή εσωτερική παραγωγή, συνδυαζόμενη με περιορισμένες εισαγωγές και υψηλότερες διεθνείς τιμές από το προηγούμενο έτος, δεν οδηγεί και σε αύξηση των εγχώριων τιμών. Οι τελευταίες παραμένουν στα επίπεδα των προηγούμενων χρόνων (βλ. Διάγραμμα 5.1), γεγονός εκπληκτικό και ανεξήγητο. Η πιθανότερη ερμηνεία αυτού του φαινομένου είναι ότι πρόκειται μάλλον περί ανακρίβειας των στοιχείων για τις μέσες τιμές του σιταριού που δίνουν οι ελληνικές πηγές. Γεγονός που μειώνει κατά πολύ και την αξιοπιστία αυτών των πληροφοριών. Σύμφωνα με τις αγγλικές προξενικές εκθέσεις, η τιμή του εγχώριου σιταριού στην Πάτρα το 1853 δεν παραμένει στα ίδια με το 1851-1852 επίπεδα, αλλά είναι αισθητά ανώτερη και ακολουθεί κατά πόδας τις διεθνείς τιμές, όπως φαίνεται και στο Διάγραμμα 6.1 του έκτου κεφαλαίου. Βλ. επίσης την επισήμανση του άγγλου προξένου στην Πάτρα ότι το 1853 οι τιμές σιτηρών στην Πάτρα ήταν 50% υψηλότερες από το προηγούμενο έτος: F.O. 32/223A, σελ. 25 κ.ε.

9. Ο γραμματέας της αγγλικής πρεσβείας γράφει σε μια αναφορά του μερικά χρόνια αργότερα, το 1861 (*Parliamentary Papers* 1861/LXIII σελ. 245): «Roads there are none in the whole Monarchy, except such as may by courtesy be so styled, in the immediate neighbourhood of the capital; I do

γ) Οι τιμές του εγχώριου σίτου που διαθέτουμε αφορούν τιμές που σχηματίζονται στις παραλιακές πόλεις του βασιλείου και όχι στα κέντρα σιτοπαραγωγής. Δηλαδή είναι τιμές που διαμορφώνονται στη βάση μιας πολύ μικρής ποσότητας του προσφερόμενου προϊόντος¹⁰.

Αν οι παραπάνω υποθέσεις είναι σωστές, και πρέπει να είναι, διότι αποτελούν και παρατηρήσεις συγχρόνων, τότε εύκολα κατανοεί κανείς ότι το εισαγόμενο σιτάρι ουσιαστικά χρησιμοποιείται για να καλύψει τις ανάγκες των παραλιακών πόλεων που μπορούν να το αγοράσουν. Το σιτικό έλλειμμα της χώρας και οι εισαγωγές αφορούν πρωτίστως αυτές τις πόλεις. Η μεγάλη όμως προσφορά εισαγόμενου σίτου επηρεάζει καθοριστικά τις τιμές στην αγορά, άρα και την τιμή των ελάχιστων ποσοτήτων εγχώριου που κατορθώνουν να φτάσουν ως εκεί. Οι εσωτερικές τιμές ακολουθούν τελικά τις διεθνείς διακυμάνσεις της τιμής των σιτηρών σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό.

Επιστρέφοντας τώρα στη σιτοδεία της δεκαετίας του '50, θα πρέπει να διαπιστώσουμε ότι αυτή εκδηλώθηκε σε δύο φάσεις με διακριτά μεταξύ τους τυπολογικά χαρακτηριστικά¹¹.

Η πρώτη φάση ως το 1852 χαρακτηρίζεται από δύο ευτυχή έτη, στην αρχή (1849) και στο τέλος (1852), ενώ οι άφθονες και φθηνές εισαγωγές σιτηρών κράτησαν τις τιμές σε χαμηλά επίπεδα. Αυτή η κατάσταση ευνοούσε βέβαια τους καταναλωτές, κατοίκους των πόλεων.

Η ζημία για τα αγροτικά νοικοκυριά που καλλιεργούσαν στη βάση της αυτάρκειας είναι αυτονόητη διότι η διαβίωσή τους εξαρ-

not hear of any being in course of construction. It is therefore natural that proprietors should be but ill-disposed to waste labour and substance in raising grain e.t.c., which they are unable to transport to a market at remunerative prices.»

10. Για τη σχέση μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής συγκυρίας, το ρόλο των παραλιακών πόλεων, καθώς και το ρόλο της εμπορικής πολιτικής στο ζήτημα της εξασφάλισης επάρκειας σιτηρών βλ. Αιών, 18.2.1853, κύριο άρθρο με τον τίτλο «Η Εβδομάς».

11. Στο ίδιο, αναφέρεται ότι η «σιτοδεία δέν ἦτο, ὅσα παρεστάθη μεγάλη» και «μερικά μέρη δέν ἔπασχον».

τιόταν αποκλειστικά από την εσωτερική συγκομιδή. Οι άσχημες καιρικές συνθήκες και η σιτοδεία έπληξαν καιρία αυτά τα στρώματα. Γι' αυτό, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, η σιτοδεία εκδηλώθηκε καθαρά και πιο έντονα στους ορεινούς, γεωργικούς πληθυσμούς.

Για εκείνο το γεωργικό στρώμα που διέθετε και πουλούσε κάποια πλεονάσματα σιτηρών η κρίση έλλειψης των ετών 1850-1851 δεν μεταφράστηκε σε έκτακτα κέρδη από την κερδοσκοπική ύψωση των τιμών, όπως τα προηγούμενα χρόνια. Αντίθετα, σήμαινε μάλλον ζημίες εξαιτίας των εισαγωγών και των χαμηλών τιμών των σιτηρών στη χώρα και διεθνώς.

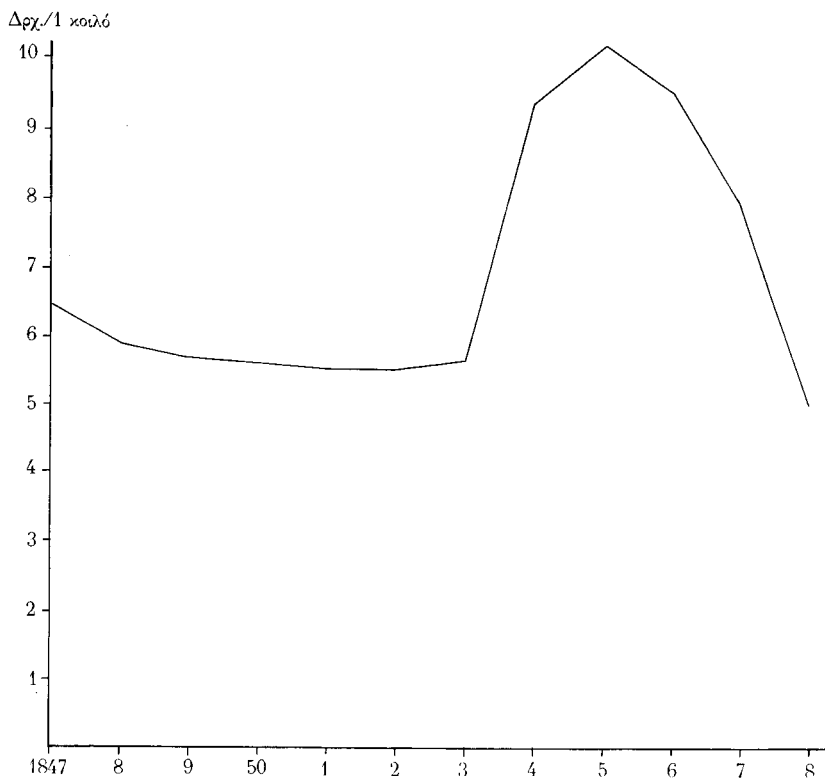
Τα μόνα κοινωνικά στρώματα που κέρδισαν σχετικά από αυτή την κατάσταση ήταν τελικά τα λαϊκά στρώματα της πόλης και οι αγρότες των εξαγωγικών καλλιεργειών που αγόραζαν το ψωμί τους.

Από την άποψη επομένως των επιπτώσεων, διαπιστώνουμε πως μια κατάσταση έλλειψης, δεχόμενη την τροποποιητική παρέμβαση της διεθνούς αγοράς (εισαγωγές), μεταβάλλει χαρακτήρα και διασπάται. Για τις περιοχές της αυτοκατανάλωσης παραμένει κρίση έλλειψης και σιτοδεία, ενώ για τους εμπορευόμενους το σιτάρι αγρότες λαμβάνει τα χαρακτηριστικά μιας τυπικής αγροτικής κρίσης αφρονίας, όπου η περίσσια προσφορά προκαλεί και πτώση των τιμών.

Τη δεύτερη περίοδο ως το 1856 η κατάσταση στο σιτοφόρο αγροτικό χώρο αποκτά όλα τα χαρακτηριστικά μιας κλασικής κρίσης έλλειψης, άπως τη γνωρίσαμε σε προηγούμενες περιπτώσεις: χαμηλή εσωτερική παραγωγή, μείωση των εισαγωγών, αύξηση των διεθνών και εσωτερικών τιμών.

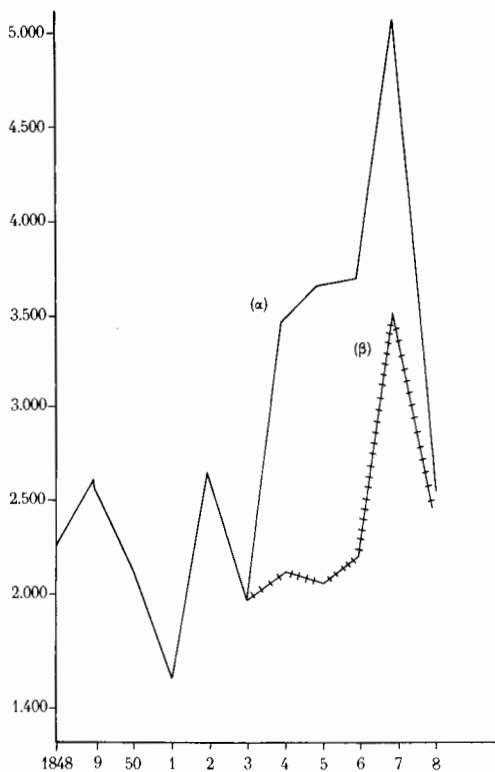
Για τὰ αυτάρχη γεωργικά νοικοκυριά είναι αυτονόητο ότι αυτή η μετάβαση δεν συνεπάγεται καμιά μεταβολή σε σύγκριση με τα προηγούμενα χρόνια. Πλεονεκτήματα και κέρδη θα αποκομίσει, όπως κάθε φορά, εκείνο το μικρό στρώμα των αγροτών και κτηματιών, καλλιεργητών σίτου που διαθέτουν εμπορεύσιμα πλεονάσματα. Αρνητικά και δυσμενή θα είναι τέλος τα αποτελέσματά της στους αγρότες των εξαγωγικών καλλιεργειών που αγοράζουν το ψωμί τους. Η ραγδαία άνοδος της τιμής του τελευταίου θα μειώσει

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5.1
Μέση τιμή εγχώριου σιταριού 1847-1858
(Δρχ./κοιλό)

Πηγή: Παράρτημα, Πίνακας V-2.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5.2
Αξία φορολογικής προσόδου σιτηρών 1848-1858
 α) Τρέχουσες τιμές (μέση τιμή έτους)
 β) Σταθερές τιμές 1848

Πηγή: Πίνακας 5.2. και παράρτημα, Πίνακας V-2.